

Н.М. Зубкова
кандидат історичних наук

Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського

м. Київ

**ДОКУМЕНТИ С.О. ЄФРЕМОВА
В ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

На межі 1920–1930-х років, після хвилі репресій, чимало рукописних і документальних зібрань ліквідованих та реорганізованих установ ВУАН і особових архівів залишилися практично безгосподарними. На засіданні спеціально створеної Бригади для виявлення рукописних збірок в установах Соціально-економічного відділу ВУАН, яке відбулося 19 січня 1931 р., було ухвалено передати всі рукописні матеріали до відповідних архівних закладів, зокрема, до Інституту історії партії та жовтневої революції, Музею революції, Архіву давніх актів, Музею діячів ВУАН, рукописного відділу ВБУ з вимогою “якнайшвидшого їх упорядкування”¹.

На підставі постанови Президії від 29 січня 1931 р. Комісія з розподілу рукописних матеріалів ВУАН у складі Окиншевича, Филиповича, Кокошка і Дорошкевича 14 лютого 1931 р. передала до рукописного відділу ВБУ, а представник ВБУ, завідувач рукописного відділу Попов прийняв матеріали, які зберігалися в робочому кабінеті С.О. Єфремова – віце-президента ВУАН. Окрім значної кількості літературних матеріалів, зокрема, автографів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, Л. Глібова, М. Коцюбинського, Лесі Українки, до рукописного відділу ВБУ (нині Інститут рукопису НБУВ) надійшли й документи власника кабінету.

Лише в 1979–1980 рр. переважна частина єфремівського архіву, а саме – листування – була описана головним бібліотекарем відділу рукописів А.Г. Адаменко, а ще через 9 років обробку фонду

(творчі матеріали та листи інших осіб) закінчила науковий співробітник відділу Т.І. Воронкова.

Особовий архівний фонд академіка Єфремова має № 317 і складається з 1851 од.зб. Хронологічні рамки фонду – кінець XIX ст. – 1931 р.

Як не парадоксально, проте саме радянська заідеологізованість сприяла збереженню документів Єфремова в цілісному, нерозпорошеному комплексі. Фонд не був штучно розірваний на три складові – літературні матеріали, історичні документи та листування, як це практикувалося на той час, а залишився лежати в коморах відділу рукописів ВБУ в первісному вигляді. Фонд систематизований за усталеною схемою описування особових архівних фондів і складається з наукових та творчих матеріалів фондоутворювача, біографічних матеріалів, документів службової та громадської діяльності, листування, матеріалів інших осіб.

Чільне місце серед наукових та творчих матеріалів фонду займають авторизовані машинописні праці С.О. Єфремова: “История новой украинской литературы. (XIX–XX вв.)” (№ 3) (написана в другій половині 20-х років і призначена для видання в Німеччині); додатковий розділ до “Історії українського письменства “За п’ять літ” (1919–1923) (№ 4); “Слідом за подіями” (1905-й рік в українському письменстві)” (20 травня 1925 р.); збірник С. Єфремова “Серед бурі” (1905 рік в українському письменстві)” (№ 70) та ін. Творчий процес наочно віддзеркалюють численні дописки та вставки автора, які роблять його літературно-публіцистичний стиль викладу ще більш досконалим.

У 20-х роках XX ст. С. Єфремов збагатив українську літературу ґрунтовними монографіями. У фонді зберігається ряд статей С.О. Єфремова, присвячених творчості Марка Вовчка (№ 8), І. Котляревського (№ 11, 34), О. Кониського (№ 15, 16), В. Короленка, зокрема, вступна стаття до збірки оповідань “Володимир Короленко”, критичний нарис “Письменник Короленко” (1922) (№ 17–20), а також М. Коцюбинського (№ 21), А. Тесленка (№ 40), Панаса Мирного (№ 29) та ін.

С. Єфремов часто приділяв свою увагу творчості П. Куліша. Про це, зокрема, свідчать його статті, що зберігаються в фонді: “Без синтезу. До життєвої драми Куліша”; “Куліш Пантелеймон Олександрович. Щоденник” у збірнику статей та матеріалів “П.О. Куліш” (1923), де подано психологічний портрет П. Куліша на підставі

аналізу його щоденника; стаття “Провіяний Куліш” (1926); “Кулішів щоденник (1845–1948)” (№ 22–24).

До Франка в Єфремова було особливе ставлення: у “Камелярі” він вбачав високе втілення власних поглядів на літературу. С.О. Єфремов довго збирався до Львова, щоб досліджувати Франкову творчість з “першоджерела”, і в 1903 р. вийшла перша його франкознавча стаття, що лягла в основу майбутньої монографії. В архіві зберігаються дослідження фондоутворювача про І. Франка, зокрема, статті “Іван Франко”, “Іван Франко. Про життя його та діла” (після 1916 р.), “Спомин про Франка” (1926) (№ 41–43).

Особливе місце у творчості С. Єфремова займала постать Т. Шевченка. Від перших спроб вивчення літературної спадщини Шевченка він переходить до глибоких наукових досліджень життя і творчості великого українського поета. С. Єфремов працює над автографами Шевченка, здійснює текстологічні дослідження, очолює працю над науковим виданням творів Шевченка, а ще постає як літописець святкування шевченкових роковин. У статті “На нерівних позах (Шевченко і самодержавіє)” (1923) (№ 28), яка зберігається в архіві С. Єфремова, автор дає загальний огляд стосунків між Шевченком і царським урядом. У статті “Поет і плантатор” (20-і роки ХХ ст.) (№ 33) висвітлено один із епізодів біографії Шевченка, а саме – заходи поета в справі звільнення своїх родичів із кріпацтва. У науковій розвідці “Спадщина Кобзаря Дармограя” (№ 38) автор вмотивовує псевдонім Шевченка, яким той підписував свої повісті. Серед матеріалів про Т. Шевченка в архіві зберігаються також статті “Невідомі рядки Шевченка” (після 1924 р.) (№ 30), “Шевченко в своем дневнике” (№ 44), “Беспримерное чествование” (1914) (№ 7).

Ці роботи, цитуючи Елеонору Соловей, стали “продовженням “Історії українського письменства”, своєрідною її розбудовою, яка, можливо, мала вивершитися у цілком новому виданні, – підсумковому, синтезуючому, – якби авторові судилося це здійснити”².

Серед численних наукових праць С. Єфремова особливої уваги заслуговують такі: “Історія письменства в працях академіка М.Ф. Сумцова” (№ 13), “На мертвой точке. (Заметки читателя)” (№ 26), “Слідом за подіями (1905-й рік в українському письменстві)” (№ 37), “Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві”. Суспільно-політичні реалії тогочасного життя проаналізовано в роботах “З офіційної літератури 60-х років ХІХ в.” (№ 10),

“До історії “Галицької Руїни” (№ 9), “Перед світом” (№ 32), “Сталеві обручі” (№ 39), “Утиски на український культурно-просвітній рух” (№ 49).

Найвагомішою складовою особового фонду С.О. Єфремова є біографічні матеріали, зокрема спомин про Київський університет 1868–1872 рр. (№ 56); привітання з нагоди 35-річчя від дня народження (1911) (№ 88); його щоденник за 1895–1896 рр. (№ 53). З рукопису щоденника обсягом у 223 арк. дізнаємося про першого наставника майбутнього академіка Л.П. Скочковського, про перше кохання й перші розчарування, навчання в уманській школі, юнацькі враження від поїздки пароплавом з Катеринослава до Києва і поряд з тим вповні дорослі роздуми дев’ятнадцятирічного юнака про творчість Тургенєва, про український театр, про прийняття рішення стосовно полишення семінарії та вступу до Університету; читаємо згадки про власні літературні спроби, а саме – про переклад оповідання І. Франка російською мовою, надісланий до російського журналу “Мир Божий”. Щоденниковим сторінкам довірялися найпотаємніші світоглядні думки молодого Єфремова: “Перше цар був для мене земним богом, святою істотою; не було для мене більшої образи як нешанування з чієго-небудь боку царя. Я пам’ятаю один випадок, коли ледве не зробив я великої пакости, звичайно, несвідомо, чоловікові, що бажав для Росії республіки. Се було тоді, як я вчився ще в уманській школі. Ходив до школярів один чоловік, що розносив цукерки і інші солодощі. Тепер я розумію, що гірко йому жилося... Оповідаючи якось раз школярам про своє тяжке життя, він висловився так: “якби в нас була республіка, то робочиму людові краще було б жити; не лилося б тоді стільки сліз, як тепер, не було б багатих і бідних, царів і підданків, а всі були б однакові”. Ся республіканська теорія, почута школярами вперше від одставного москаля-рознощика, так вразила нас, що ми потім ніколи не пускали сього рознощика до себе в хату. Деякі хотіли навіть сказати про се приставу, і я згоджувався з ними. Так-то було колись. А тепер для мене цар – зовсім не свята істота, а також людина, як і ми, грішні, тепер він для мене – гнобитель всього кращого, чесного. ... Треба вчитись, щоб придбати собі самі кращі переконання, щоб бути чесним, справедливим і добрим чоловіком”³.

Рукопис відомих спогадів “Про дні минулі” (1920) (№ 54), який нараховує 916 стор. і охоплює період від перших осмислених

вражень від навколишнього світу до подій січня 1906 р., С. Єфремов почав писати, переховуючись під прізвиськом Ігнатенка-Колодія у приміських селах Глевасі й Боярці та передмісті Києва Преварці (Приорці). “Бувають у житті людському моменти, – пише автор, – коли з’являється не то потреба, а неминуча конечність спинитись і оглянутися назад. ... І стоїть чоловік, і мимоволі погляд його обертається туди, назад – до днів минулих. ... Тихий сум, непереможний жаль за минулим огортає душу”. Початок рукопису позначено 3 липня 1920 р., і обривається він буквально на півслові посеред аркуша. С. Єфремов так більше і не повернувся до подальшого написання спогадів. Документ складається зі вступу та 18 розділів, що охоплюють найраніші дитячі згадки, описи рідної місцевості, портретні характеристики батьків, братів, сусідів, інших колоритних постатей села Пальчика. Пейзажні картини виписані ним з витонченим смаком. За всіма ознаками, цитуючи В. Плачинду, “С. Єфремов мав би стати неабияким майстром в ділянці красного письменства, коли б він саме у цьому напрямі спрямував свій талант”⁴. Спогади Єфремова розкривають факти і події, досі маловідомі в історії нашої культури, зокрема – про заснування та діяльність Загальної української безпартійної організації (ЗУБО) у 1897 р., про діяльність О. Кониського, І. Франка, Є. Чикаленка та інших, подробиці праці редакції газети “Рада”, революції 1905 р. тощо.

Матеріали службової та громадської діяльності С.О. Єфремова складають незначний за обсягом комплекс документів. Це, зокрема: “Звідомлення контрольної комісії товариства “Просвіта” у Києві про діяльність товариства” за 1909 р. (№ 59), квитанції, видані С.О. Єфремову про надсилання ним грошей до Оспедалетті М.М. Грінченко (№ 60), чернетка програми БУД (Братерства української державності) (1920) (№ 61); лист про надання Єфремову права на вільне проживання в межах УСРР (№ 62, 63); записки з фінансових та кадрових питань ВУАН (1927–1929); матеріали по складанню, редагуванню та підготовці до друку збірників та статей (20-і роки ХХ ст.). Важливим для історії формування архівного фонду С.О. Єфремова є “Протокол комісії з розгляду матеріалів у кабінеті колишнього академіка Єфремова”, датований 18 липня 1930 р. (№ 67). У ньому докладно перераховано документи, які містилися на той час у робочому кабінеті віце-президента ВУАН, і зазначено, що, згідно з постановою Першого Відділу ВУАН, всі Шевченкові матеріали (автографи) передаються для тимчасового

зберігання бібліотеці при Першому Відділі, а матеріали інших осіб, зокрема й власне Єфремова, розподіляються між відповідними Комісіями за призначенням.

Вже перебуваючи у БУПРі в березні 1931 р., С.О. Єфремов написав до Секретаріату ВУАН листа, в якому власноруч віддав розпорядження стосовно подальшої долі документів, які зберігалися в нього в кабінеті та в кімнаті Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства (№ 74). Кожен рядок листа засвідчує, по-перше, чітке розуміння Єфремовим його подальшої трагічної долі, а по-друге, – безумовну порядність вченого, який, ніби у заповіті, докладно вказує, що з матеріалів кому належить віддати, зокрема, ВУАН – автографи Шевченкових повістей та поезій (“Більшу книжечку”), офіційне “Дело” Шевченка, архів П. Куліша; Пензенському архівному управлінню – архів Д.Г. Бібікова; Науковому товариству імені Шевченка в Львові – автографи восьми листів Шевченка; В.В. Ігнатовичу – “Малу книжечку” Шевченкових поезій. Не забуває Єфремов у P.S. нагадати навіть, що “канапка та приналежні до неї кріселка в кабінеті” є власністю співробітниці ВУАН Н. Полонської-Василенко.

Офіційний епістолярій складається, переважно, з листів від різних редакційних та видавничих установ до Єфремова з проханнями написати статті та рецензії на ту чи іншу наукову працю (зокрема, редакція журналу “Голос Минувшого” просить продовження статті “Галичина в начале конституционной эры” (1917) (№ 78); часопис “Киевская мысль” у 1915 р. замовляє Єфремову рецензію на книгу М.П. Василенка “Очерки по истории западной Руси и Украины” (№ 82); видавництво “Книгоспілка” просить дати згоду на виготовлення вступної статті до драми Лесі Українки “Лісова пісня” (№ 83); Товариство “Час” – подати матеріали до свого збірника (№ 99); Українське товариство “Просвіта” в Житомирі – надіслати свої книжки до бібліотеки Товариства (№ 87); редакція енциклопедичного словника “Гранат” просить статтю про українську літературу (№ 91–93); редакція журналу “Северные Записки” повідомляє, що стаття “Старый вопрос в новой постановке” буде надрукована (№ 97); товариство “Час” у Києві просить надіслати матеріали до збірника (№ 99); редакція журналу “Художественный фольклор” з проханням прислати звітлення про свою діяльність за період від 1917 до 1925 р. (№ 102) тощо.

Переважна більшість матеріалів фонду Єфремова – це приватне

листування. 22 од. зб. складають листи Єфремова. Так, М.С. Грушевського він сповіщає про неможливість ведення відділу “Відгуки” у “Вістнику НТШ” (№ 117), В.М. Доманицькому скаржиться на свою страшену зайнятість (“...бути редактором і мало не єдиним співробітником двох видань – це забагато. Од стола не встаю...”) та постійну тривогу про долю часопису “Громадська думка” (№ 111). Адресатами С.О. Єфремова також були Д.І. Дорошенко, В.Г. Короленко, О.О. Русов, Є.Х. Чикаленко.

Листів, адресатом яких був власне сам С.О. Єфремов, відповідно збереглося набагато більше – близько 1700 од. зб. (№ 127–1810). Серед дописувачів – М.М. Аркас, Д.І. Багалій, М.П. Василенко, В.К. Винниченко, Хв.К. Вовк, В.М. Гнатюк. До сліз зворушливі листи отримував С.О. Єфремов з Оспедалетті від М.М. Грінченка (№ 265–288). У них вона – любляча дружина, вірна подруга: жодного слова про себе, все про Бориса Дмитровича, про стан його здоров’я – з болем, тугою та надією: “Ой, якби Ви бачили, як він дивиться на свої руки, що тепер сухі-сухі лежать безсило і нічого не роблять”. Наприкінці кожного листа М.М. Грінченко передає Єфремову найкращі побажання від Бориса Дмитровича, а в одному листі від 14 січня 1910 р. (за три місяці до смерті) є дописка самого Грінченка – напис олівцем непевним, тремтячим почерком: “Стискаю Вашу руку і цілую Вас. Б.Г.”

Значний за обсягом комплекс (57 од. зб.) складають листи М.С. Грушевського до С.О. Єфремова з Рима, Львова, Ялти, які стосуються, переважно, видавничих справ, зокрема, щодо друкування “Історії України-Руси”, діяльності НТШ та публікацій в ЛНВ, власної участі у запропонованому Максимом Горьким збірнику “з історії українського життя в Росії”. Торкається Грушевський й нагальних суспільних проблем, зокрема – необхідності протесту української громадськості проти утисків щодо української преси та школи, про свою підтримку заходів національного руху стосовно шкільної справи, про допомогу з боку киян московському часопису “Украинская жизнь” (№ 289–346).

Листування А. Кримського з С. Єфремовим стосується мовознавчих питань, діалектології, проблем розвитку фольклористики (№ 623–641). Маючи надзвичайно широкий спектр наукової та літературної діяльності, Неодмінний секретар Президії ВУАН скаржився своєму “доброму товаришеві” (як він називав С. Єфремова) на постійну завантаженість роботою: “...я взяв олівця в руки і по-

чав рахувати, по днях, усі ті праці, які я неодмінно повинен скінчити до Різдва – та й побачив, що навіть коли я буду всі дні здоровий і не слабуватиму і робитиму щоденно свій максимум, то й тоді в мене не лишиться ані днинки вільної”⁵.

У листах С. Петлюри до С. Єфремова йдеться про діяльність першого на посаді редактора московської “Украинской жизни”, його ставлення до українського національного руху (№ 1079–1103). Покладаючи велику надію на розвій свідомого українства через поширення української періодики, С. Петлюра ділиться своїми думками з київським ученим: “Думаю, що даліше видання журналу (йдеться про “Украинскую жизнь”. – Н.З.) лежить в інтересах української справи і допоможе їй де в чому ще більше скріпити свої позиції. Отож здається міні, що доля наши в руках киян. І коли справді надають вони “Украинской жизни” відповідне значіння, то треба всіх сил вжити, понатужитись, щоб доказати нашу силу націоналізму і не дати до рук наших ворогів нового зайвого аргументу до глуму над нашим безсиллям та “штучністю” українського руху”⁶.

У фонді С. Єфремова зберігаються 43 листи редактора “Благодотворительного общества издания общепольных и дешевых книг” П.Я. Стебницького за 1907–1918 рр. Ці листи висвітлюють спілкування Єфремова із Стебницьким, яке з часом переросло у теплі дружні стосунки. У своїх спогадах Єфремов писав про Стебницького: “...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці...”, маючи на увазі видавничі плани, політичні заходи, клопіт з цензурою, літературні доручення, які за тих часів Стебницький міг вирішити тільки в Петербурзі. З автором біографічних праць про видатних українських майстрів слова Стебницького пов’язувало однаково відповідальне ставлення до громадських обов’язків, вимогливість до власної наукової та творчої праці. Обидва діячі докладали усіляких зусиль до того, щоб національна книга стала запорукою культурного відродження українського народу. В одному з листів Стебницький пише: “Спасибі за звістку, що не покинули думки про Фр[анка]. Я певний, що аби Ви тільки сіли за роботу, то Вам досить трьох вечорів, щоб кончить. Бо стільки вже Ви написали! Увесь матеріал у Вас у голові... Що далі, то все більше виникатиме всяких справ, що ляжуть на Вас новим тягарем, – і тоді писати буде куди трудніше” (№ 1285–1327).

Серед епістолярію ф. 317 містяться також листи М. Аркаса,

Д. Багалія, В. Винниченка, В. Гнатюка, В. Доманицького, Д. Донцова, Д. Дорошенка, П. та Ф. Єфремових, Л. Жебуньова, Г. та П. Житецьких, М. Зерова, К. Квітки, Н. Кибальчич, Г. Коваленко, О. Куліш, Б. Лепкого, В. Липинського, М. Лисенка, Ф. Матушевського, М. Міяковського, М. Могилянського, А. Ніковського, К. Паньківського, В. Перетца, О. Русова та С. Русової, М. Садовського, О. Саліковського, В. Самійленка, Д. Ткаченка, С. Тобілевич, Є. Чикаленка, О. Шахматова, С. Шелухіна, І. Шрага, Л. Яновської та багатьох ін.

Матеріали інших осіб зберігають спогади невідомого автора про Університет св. Володимира у 1868–1872 рр. (№ 56). Написаний гарним стилем, із знанням предмету документ свідчить про приналежність мемуариста до університетських викладацьких кіл Києва.

Особовий архівний фонд С.О. Єфремова є важливим джерельним масивом для опанування як життєвого, так і творчого та громадського шляху фондоутворювача – видатного українського державного діяча, історика літератури, критика, керівника кількох комісій ВУАН, автора численних праць і статей з історії української літератури, академіка Української академії наук.

¹ Архів ІР НБУВ, оп. І, од. зб. 42, с. 1.

² *Соловей Е.* Сергій Єфремов: доля і спадщина // Сергій Єфремов. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., 2002. – С. 11.

³ ІР НБУВ, ф. 317, № 53, с. 59–61.

⁴ *Плачинда В.* Сергій Єфремов та його спогади // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 142.

⁵ ІР НБУВ, ф. 317, № 633, с. 1.

⁶ Там само, № 1080, с. 2.